պեկները բոլորովին անհետացան։ Ամբողջ գյուղը կողոպտելուց հետո արդեն սկսեց տեղի ունենալ սարսափելի բռնակատարում։ Կազակները ծեծելով միմյանց էին հանձնում գյուղացիներին։ Խեղճ գյուղացին աղատվում էր այն ժամանակ, երբ բոլորն արդեն անխնա ծեծել էին։ Գյուղացիներն աղատվում էին հարևան գյուղերը փախչելով, ցարի գազանացած ծառաներից՝ զորքերից... Գավառական պրիստավը այս գազանություններից հետո ման էր գալիս՝ ասելով. «Հաղպատը մենք հավասարեցրինք հողի հետ, այնտեղ այլևս խոտ չի բուսնի»[55]։ Ավելի քան տասն օր տևեց հաշվեհարդարը։ Գյուղացիները զրկվեցին ոչ միայն անասուններից, այլև արոտավայրերից։ Բռնագրաված միջոցներից 5000 ռուբլի տրվեց իշխան Բարաթովին։ Ձերբակալվեց 200 «անբարեհույս» գյուղացի, բանտարկվեց 60 մարդ, այդ թվում 18 հոգի նետվեց Թիֆլիսի Մետեխի բանտը։ Հաղպատի նոյեմբերի 8-ի գյուղացիական ելույթի կազմակերպիչներն էին գյուղացիներ Արզուման Սոխիկյանը, Սարգիս Աթանասյանը (Այնալով), Կամսար Մելքումյանը, Գրիգոր Երզնկյանը, Շաբար Երզնկյանը։ Նրանց ակտիվ աշակցում էր գյուղի քահանա Հարություն Երզնկյանը։

Չնայած համառ դիմադրությանը, Հաղպատի գյուղացիների 1903 թ. նոյեմբերյան ելույթը ճնշվեց։ Վ. Ի. Լենինը, խոսելով 1902—1903 թթ. գյուղացիական ապստամբությունների մասին, նշել է, որ «Ցարական կառավարությունը նրանց հայտարարեց սովորական խռովարարներ ու կողոպտիչներ (նրա համար, որ նրանք կողոպտիչ կալվածատերերից խլում էին հենց գյուղացիների ցանած ու հնձած հացը), ցարական կառավարությունը նրանց դեմ զորք ուղարկեց, ինչպես թշնամիների դեմ, և գյուղացիները ջարդվեցին, գյուղացիների վրա կրակեցին, շատերին սպանեցին, գյուղացիներին գազանաբար ծեծի ենթարկեցին, ծեծելով մահվան դուռը հասցրին...»։ Հետո, Վ. Ի. Լենինը շարունակում է. «Գյուղացիները պայքարում էին արդար գործի համար։ Ռուսական բանվոր դասակարգը մշտապես կհարգի ցարական ծառաների ձեռքով գնդակահարված ու հողոտված նահատակների հիշատակը։ Այդ նահատակներն աշխատավոր ժողովրդի ազատագրության ու երջանկության համար մարտնչողներ էին։ Գյուղացիները ջարդվեցին, բայց նրանք նորից ու նորից ոտքի կելնեն, նրանք հոգեպես չեն ընկճվի առաջին պարտությունից»[56]։

Վ. Ի. Լենինը կանխանշում էր հեղափոխության բուռն վերելքը, որտեղ աշխատավոր գյուղացիությունը բանվոր դասակարգի ղեկավարությամբ ու նրա հետ դաշնակցած ակտիվ դեր ուներ կատարելու։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲՌՆԱԳՐԱՎՈՒՄԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ 1903—1904 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1836 թ. մարտի 11-ի «Պոլոժեննիե»-ով ցարական կառավարությունը՝ ճանաչել էր հայ լուսավորչական եկեղեցու սեփականության իրավունքը։ Հայոց եկեղեցին ուներ զգալի հողատարածություններ, ջրաղացներ, առևտրական կրպակներ և այլ եկամտաբեր գույք[57]։ Հայ եկեղեցու ընդհանուր ունեցվածքի

55 «Պրոլետարիատի կռվի» թերթիկ, № 5—6, 1904։

56 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 7, էջ 248։

57 Տե՛ս Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906, էջ 1—21, 39—40։

արժեքը կազմում էր մոտ 100 միլիոն ռուբլի, որից տարեկան ստացվում էր մոտ 300 հազար ռուբլու եկամուտ։ Եկամուտների մի մասը հատկացվում էր ծխական-եկեղեցական և թեմական դպրոցների պահպանմանը։

Կովկասի կառավարչապետ իշխան Գոլիցինը հալածանքներ է սկսում հայ մշակույթի գործիչների նկատմամբ, փակում է հայկական դպրոցները, սահմանափակում Կովկասի բարեգործական և հրատարակչական ընկերությունների գործունեությունը, խստացնում գրաքննությունը։ Ցարիզմի նպատակն էր ոչնչացնել հայ եկեղեցու ինքնավարությունը, վերջ տալ հայկական մշակույթին ու կրթական հիմնարկներին։ 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II-ը հաստատում է հայ եկեղեցապատկան հողերը և գույքը բռնագրավելու օրենքը։ Այդ օրենքի համաձայն, հայ-լուսավորչական եկեղեցու կալվածքներն ու եկամտաբեր գույքը հանձնվում էին համապատասխան մինիստրությունների տնօրինությանը, բռնագրավվում էին եկեղեցապատկան այգիները, վարելահողը, մարգագետինները, արոտավայրերը, անտառները, առևտրական կրպակները, ջրաղացները, արհեստավորական հաստատությունները, ձկնորսարանները, կանխիկ գրամը։ Բռնագրավման ենթակա չէին միայն անասուններն ու գյուղատնտեսական գործիքները, Պետերբուրգում և Մոսկվայում գտնվող հայոց եկեղեցու գույքը և այն տարածությունները, որոնք պատկանում էին հոգևորականներին, հոգևոր-կրթական հաստատություններին (բայց երեք դեսյատինից ոչ ավելի), որոնց վրա կառուցված էին վանքեր և եկեղեցիներ կամ որոնք հատկացված էին գերեզմանոցների։ Եկեղեցական գույքի ընդունումը հանձնարարվում էր հողագործության և պետական ունեցվածքի մինիստրությանը, Կովկասի կառավարչապետին և համապատասխան նահանգապետներին ու բաղաքագլուխներին[58]։

Հունիսի 12-ի օրենքը ոտնահարում էր ոչ միայն հայերի կրոնական զգացումները, այլև հայ ժողովրդի քաղաքական ու մշակութային շահերը։ Ցարիզմը փորձում էր նաև ինչ-որ կապ գտնել հայ եկեղեցու ունեցվածքի և հայ ազգային շարժումը ղեկավարող կազմակերպությունների միջև։ Դա անհիմն մի մեղադրանք էր, որ նպատակ ուներ հիմնավորելու և արդարացնելու ձեռնարկվող կողոպուտը։

Այդ պատճառով էլ հունիսի 12-ի օրենքի կիրառման դեմ լիոնացավ ժողովրդի ցասումը, որի համբերության բաժակը լցվել էր։ Երբ կառավարությունը և նրա տեղական մարմինները Գոլիցինի գլխավորությամբ փորձեցին կիրառել այդ օրենքը, հայ ժողովուրդը ոտքի ելավ։ Դա ըստ էության ցարիզմի դեմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժման արտահայտությունն էր։

Անդրկովկասի բոլոր հայաբնակ կենտրոններում գումարվում էին բազմամարդ միտինգներ, դիմումներ էին ուղարկվում կաթողիկոսին պահանջելով՝ ոչ մի զիջում չանել։ Բանաձևեր էին ընդունվում՝ «Ավելի շուտ կմեռնենք, քան թույլ կտանք մեր իրավունքների ոտնահարումը» նշանաբանով։

Շարժման ընթացքում որոշակի դարձավ տարբեր դասակարգերի ու քաղաքական կուսակցությունների վերաբերմունքը հունիսի 12-ի օրենքի նկատմամբ։

Հոգևորականությունն օրենքն ընկալեց որպես կառավարության ցանկությունը՝ վերացնելու հայկական եկեղեցու ինքնավարությունը և այն ենթար-

58 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1276, ց. 19, գ. 2։ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7, գ. 329, ֆ. 34, գ. 432։

կելու ուղղափառ եկեղեցուն[59]։ 1903 թ. օգոստոսի 4-ին Խրիմյան կաթողիկոսը սինոդին հրամայեց չհրապարակել հունիսի 12-ի օրենքը, իսկ օգոստոսի 21-ին կոնդակ ուղարկեց բոլոր թեմերը՝ ունեցվածքը քաղաքացիական իշխանություններին չհանձնելու կարգադրությամբ։

Կաթողիկոսն սկզբում կարծում էր, թե ցարը թյուրիմացության մեջ է, թե նրան առանձին մարդիկ մոլորեցրել են և իրեն կհաջողվի աղերսագրերով վերացնել այդ օրենքը։ Նա խնդրագիր խնդրագրի ետևից էր ուղարկում ցարին, իսկ վերջինս ներքին գործերի մինիստր Վ. Պլեվեի միջոցով իր զայրույթն էր թափում «աստծո անհնազանդ ծառայի» գլխին՝ սպառնալով քննել հայ եկեղեցու ողջ կազմակերպությունը պետության շահերին անհամապատասխան լինելու հարցը։ Խրիմյանը աստիճանաբար սթափվելով, սկսում է ըմբոստացած ժողովրդին ինքնապաշտպանության կոչ անել։

Դաշնակցությունը, ժողովրդի համակրանքը շահելու միտումով, վերանայեց իր տակտիկան, սկսեց խրախուսել տարերային կարգով հակացարական պայքարի ելած մասսաներին։ Նա հայտարարեց, թե «համազգային», «թուրքահայ հարցի» կողքին ճանաչում է նաև «ռուսահայ հարցի» առկայությունը։

Դաշնակցությունը հարկադրված եղավ հաշվի առնել XX դարի սկզբին կովկասահայության կյանքում առաջացած խոր տեղաշարժերը։ Նա ջանում էր հայ աշխատավորության աչքում վերջնականապես չկորցնել վստահությունը և ստիպված էր այդ անել «...առավել ևս այն պատճառով, որ մանր ու միջին աշխատավորների հենց այն մասսան, որի վրա նա հենվում էր, տարերայնորեն ներգրավվել էր նոր շարժման մեջ և նրան ետ պահելու ոչ մի հնարավորություն»[60] չկար։ Դաշնակցությունն առաջադիր խնդիր ուներ՝ հայ պրոլետարիատին մեկուսացնել ռուս, վրացի, ադրբեջանցի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների բանվորներից, ինքնակալության դեմ մղվող համատեղ հեղափոխական պայքարից, պրոլետարական շարժումը զրկել դասակարգային բովանդակությունից, պայքարել հանուն «ընդհանուր հայրենիքի»։

Հեղափոխական շարժումների ազդեցության տակ սրվեց հնչակյան կուսակցության ներքին հակասությունները։ Առանձին կազմակերպություններ, իսկ որոշ տեղերում՝ շատ անդամներ, համակրանք տածելով հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի նկատմամբ, տարածում էին նրա գրականությունը։ Բազմաթիվ հնչակյան բանվորներ ներգրավվելով հեղափոխական շարժման մեջ, շրջադարձ կատարեցին և մտան ՌՍԴԲԿ շարքերը, ակտիվորեն մասնակցեցին բանվորական շարժումներին։

Ինչ վերաբերում է հայ լիբերալ բուրժուազիայի օրգան «Մշակին», ապա այն քար լռություն պահպանեց հունիսի 12-ի օրենքի նկատմամբ, վախենալով իր վրա գրավել իշխանությունների զայրույթը։

Բոլորովին այլ դիրք բռնեց հայ իրականության մեջ նոր ծիլեր արձակած սոցիալ-դեմոկրատիան։ Մինչև 1903 թ. հունիսը, երկրամասում ծավալված բանվորական բազմաթիվ քաղաքական ցույցերը, գործադուլները և լայն ագիտացիան հեղափոխականացրել էին աշխատավոր զանգվածներին։ Այդ պայմաններում Անդրկովկասի մարքսիստներն աշխատանք էին ծավալում հայ

---

59 *Տե՛ս* Մխիթար վարդապետ, *Հայերը Ռուսաստանում*, էջ 37։

60 Ստ. Շահումյան, *ԵԼԺ*, հ. 1, էջ 370։

ժողովրդի տարերայնորեն բռնկված շարժումը դասակարգային պայքարի ինտերնացիոնալ հունի մեջ մտցնելու և ցարական ինքնակալության դեմ գրոհելու համար։ Նրանք իրենց մարքսիստական պրոպագանդայով «պայծառ ճառագայթի նման» թափանցում էին հայկական պրովինցիայի մթին թագավորությունը»[61], պարզաբանում, որ չպետք է ցարիզմը շփոթել ռուս ժողովրդի հետ, մերկացնում էին դաշնակցական այն ազգայնականներին, որոնք 1903—1904 թթ. ակտիվացել էին հայկական գավառներում։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական, Բաքվի, Թիֆլիսի, Բաթումի կոմիտեները, լենինյան «Իսկրա», «Վպերյոդ», «Պրոլետարիա», «Պրոլետարիատի կոմիվը», «Պրոլետարիատի կռվի թերթիկը» և կուսակցական այլ օրգանները մերկացնում էին ցարիզմի թալանչիական քաղաքականությունը, ցույց տալիս հունիսի 12-ի օրենքի և նրա հետ կապված կողոպուտի էությունը։ Բոլշևիկյան կոմիտեները հեղափոխական թռուցիկներով ու կոչերով ոգեղեցին Կովկասը։ «Դիմակը պատռված է», «Բանվորներ և գյուղացիներ», «Ընկերներ» և այլ թռուցիկներում Կովկասյան միութենական կոմիտեն կոչ էր անում, համախմբվել պրոլետարիատի դրոշի տակ[62]։ «Մենք չենք կարող և չպետք է թույլ տանք, որ մեր երկրի ամեն ծայրում տեղի ունեցող տարերային ընդհարումները կառավարության հետ չդառնան մի հուժկու փոթորիկ,— ասված էր «Ընկերներ» կոչում,— որը պետք է չախջախի գազան միապետի արյունոտ գահը և վերջ տա նրա բազմաթիվ դահիճների գոյությանը։ Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ որևէ մի ուրիշ մարմին, վճռական բոպեին իր վրա վերցնի ղեկավարի դերը և իրավունք ունենա ասելու, թե նա ինքն է, որ կանգնած է կռվողների առաջին շարքերում և ոչ թե սոցիալ-դեմոկրատիան»[63]։

«Ինքնակալությունը և հայերը» թռուցիկում Միութենական կոմիտեն բոլոր հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատներին կոչ էր անում ամենուրեք և միշտ կրծքով պաշտպանել ճնշվածներին։ «Կամայականության դեմ հայերի մղած պայքարում մեր տեղը առաջին շարքերումն է։

Թող բոլոր դրոշներից բարձր ծածանի մեր դրոշը»,— ասված էր այդ թռուցիկում[64]։

ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միության մի այլ կոչում ասված էր, թե երեկվա խաղաղ, ստրուկ հայ մարդն այսօր ազատության մարտիկ է դարձել։ «Ո՞վ է պատերազմողը և ո՞ւմ հետ է նա պատերազմում։ Մարկական դարավոր ընից արթնացած ժողովուրդն է այդ,— պարզաբանում էր Միութենական կոմիտեն,— որ կռիվ է հայտարարել բռնակալությանը։ Ժողովրդական բողոքի հակա ալիքներն են, որ պետք է վերջնականապես ջնջեն, չախջախեն միապետական ծանր շղթաները։ Ժողովրդի սրտում թաքնված զայրույթը երկար ժամանակ ելք չէր գտնում, մինչև որ կարմիր դրոշակը, պրոլետարիատի աներկյուղ կռի-

61 Ստ. Շահումյան. Երկեր, հ. 1, էջ 55։

62 Տե՛ս «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902—1921)» ժողովածու, 1960, Երևան, էջ 661։ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան միութենական կոմիտեն, որ սկզբից ևեթ բացեց հշմարտությունը, առանձին թերթիկով 1903 թ. օգոստոսին հրատարակեց «Դիմակը պատռված է» կոչը և Պլեվեի նամակը՝ համապատասխան մեկնաբանություններով։

63 ՄԼԻ-ի Վրացական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 466։

64 «Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1958, էջ 89։

վը, արքնացրին մեր երկրի նիրհող ուժերին և ցույց տվեցին բոլորին, որ հարկավոր է կռվել»[65]։

Այս ամենի շնորհիվ մինչև այդ «ամեն տեսակ բռնություններ տանող հայ ժողովուրդը,— 1903 թ. գրել է «Իսկրան»,— այժմ սուր կերպով բողոքց թագակիր ավազակի նոր բարբարոսության դեմ և սկսեց ղենքը ձեռքին պաշտպանել իր իրավունքները»։

«Իսկրան» նշել է, որ Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատները «...բոլորովին ճիշտ գնահատեցին հայկական եկեղեցական ունեցվածքի վրա ցարական արշավանքի քաղաքական նշանակությունը և իրենց օրինակով ցույց տվեցին, թե ինչպես պետք է ընդհանրապես սոցիալ-դեմոկրատիան վերաբերվի ամեն մի նման երևույթի»[66], «Իսկրան» հավաստիացնում էր, թե մենք հայ պրոլետարիատին կմիավորենք իրար՝ ռուս բանվորների հետ, նրանց բոլոր էքսպրոպրիատորներին էքսպրոպրիացիայի համար մղվող պայքարի գործում, թե ոստիկանական բռնությունից մենք պետք է պաշտպանենք և կպաշտպանենք ոչ միայն պրոլետարներին, այլև հասարակության բոլոր ճնշվածներին։

Հունիսի 12-ի օրենքի դեմ առաջինն իր ձայնը հնչեցրեց Ալեքսանդրապոլը։ Հուլիսի 29-ին, երբ Խրիմյանը քաղաքի առաջնորդարանից մեկնում էր կայարան, բնակչությունը բազմահազարանոց ցույցի ելավ, պահանջելով՝ չհանձնել եկեղեցական ունեցվածքը։ Այնուհետև օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին հակացարական ցույցեր և միտինգներ եղան Երևանում, Կարսում, Էջմիածնում, Ախալցխայում, Աշտարակում, Ղամարլուում, Բաքվում, Բաթումիում, Թիֆլիսում, Շուշիում, Նոր Նախիջևանում, Ելիսավետպոլում, Ղարաքիլիսայում, Ջալալօղլիում և այլ քաղաքներում ու վայրերում, որոնք հաճախ վեր էին ածվում զինված ընդհարումների։ Օգոստոսի 3-ին Երևանի հազարավոր բնակիչներ իրենց ձայնը բարձրացրին հունիսի 12-ի օրենքի դեմ, զինված կազակների և զորքի միջամտության պայմաններում վճռականությունց հայտնեցին պայքարել մինչև արյան վերջին կաթիլը։ Շատ տեղերում շարժումներն առաջանում էին ինքնաբուխ, կովկասահայ զանգվածներին ներգրավում հեղափոխական շարժման ոլորտը։ Անդրկովկասը բռնկված էր հեղափոխական փոթորիկով[67]։

Բաքվի, Թիֆլիսի և Անդրկովկասի արդյունաբերական այլ քաղաքների ռուս, վրացի, ադրբեջանցի և այլ ազգերի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիներն իրենց համերաշխությունն էին արտահայտում հայկական ազատագրական շարժման նկատմամբ։ Շատ տեղերում նրանք միանում էին հայ ցուցարարներին, աջակցում նրանց պայքարին։ 1903 թ. օգոստոսին Վաղարշապատում հայ ցուցարարներին միացան շրջակա գյուղերի ադրբեջանցիները։ «Բաքվի բոլոր ազգությունների բանվորները,— գրում էր «Պրոլետարիատի կռվի» թերթիկը»,— ջերմորեն ողջունում են իրենց հայ եղբայրների քաջարի կռիվը։ Նրանց խորթ է ազգային ատելության ամեն մի զգացում։ Առանց ազգերի խտրության, բոլոր պրոլետարների համերաշխությունը նրանց համար սրբազան պատգամ է»[68]։ Ցարական կառավարության կողմից Անդրկովկասում

---

65 «Искра», № 49, 1 октября 1903 г.

66 Նույն տեղում։

67 Տե՛ս Բ. Կնունյանց, Ընտիր երկեր, Երևան, 1978, էջ 75։

68 «Листок «Борьбы пролетариата»», № 3, 1903.

հրահրվող ազգամիջյան ընդհարումները, որ նպաստակ ունեին հանգցնել հեղափոխական շարժումների հրդեհը, կանխվեցին։

Ցարական զորքակալների հետ գույքի բռնագրավման ժամանակ առաջին արյունալի ընդհարումը տեղի ունեցավ օգոստոսի 29-ին, Ելիսավետպոլում։ Այդ օրը փոխնահանգապետ Անդրեևը կազակների և զինվորների երկու վաշտի հետ միասին հարձակվեց Թեմական առաջնորդի փոխանորդի տան շուրջը հավաքված բանվորների, արհեստավորների, գործակատարների, սովորող երիտասարդության և աշխատավորական այլ խավերի վրա։ Զինվորները կրակ բացեցին։ Սպանվեցին տասնյակ անմեղ մարդիկ, շատերը ձերբակալվեցին։ Ելիսավետպոլի արյունոտ սպանդի մանրամասնությունները տարածվեցին Կովկասում։ Օգոստոսի 31-ին զինված ընդհարումներ եղան Թիֆլիսում, Վիճակն այնքան ծանր էր, որ քաղաքում ռազմական դրություն հայտարարվեց։

Բաքվում՝ Անդրկովկասի պրոլետարական այդ կենտրոնում, սեպտեմբերի 2-ին Պարապետի հրապարակում հայ ցուցարարներն ընդհարվեցին զորքի հետ՝ դարձյալ տալով բազմաթիվ զոհեր։ Կառավարության պահանջով այդ օրը կասպիական ռազմական նավերը մոտեցվեցին ափին։

Այնուամենայնիվ կառավարությունը, զորքի օգնությամբ կոտրելով ժողովրդի դիմադրությունը, սկսեց իրականացնել հունիսի 12-ի օրենքը։ «Ժողովուրդը, որ վաղօրոք անհավատալի չափով էլեկտրականացված էր զանազան ագիտատորների կողմից,— գրել է հողագործության և պետական ունեցվածքի մինիստր Ա. Երմոլովը՝ Մինիստրների կոմիտեի նախագահ Վիտտեին ուղղած զեկուցագրում,— հանդես է բերել այնպիսի հանդուգն, խիզախ դիմադրություն, որ ապավինել ենք զինված ուժի օգնության վրա, իբրև այդ տեղի է ունեցել էջմիածնում՝ կաթողիկոսի նստավայրում, Ալեքսանդրապոլ, Կարս քաղաքներում և այլ վայրերում՝ ունեցվածքի ընդունումն անհրաժեշտության դեպքում կատարվել է զինված ստիպողական պահակախմբի հսկողությամբ»[69]։

Մինչև 1903 թ. վերջը հիմնականում ավարտվեց հայ եկեղեցական ունեցվածքի բռնագրավումը։ Ոչ լրիվ տվյալներով ցարիզմն այդ ժամանակ բռնագրավեց մոտ 2 միլիոն ռուբլի եկեղեցապատկան կանխիկ դրամ։ Հողագործության և պետական ունեցվածքի մինիստրության տվյալներով, Տավրիկյան, Խերսոնի, Բեսարաբիայի, Դոնի, Բաթումի, Թերեքի, Կարսի մարզերում, Աստրախանի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիսավետպոլի, Բաքվի, Սևծովյան նահանգներում և Զաքաթալայի օկրուգում բռնագրավվել էր 144.605 դեսյատին հող։ Միայն 1904 թ. ունեցվածքից ստացված եկամուտը կազմել է 205.595 ռուբլի[70]։

Ցարիզմն իր գաղութակալական քաղաքականությունն իրականացնելու նպատակով որոշել էր հայ եկեղեցուց բռնագրաված հողատարածությունների վրա ռուս գաղթականներ բնակեցնել։ Կովկասի կառավարչապետ Գոլիցինը 1904 թ. հուլիսի իր զեկուցագրերից մեկում նշում էր, որ հայ եկեղեցին միայն Կովկասում մոտ 170 հազար դեսյատին հող ունի, որը գերազանցապես լինելով մշկման համար պիտանի, հնարավոր է ծառայեցնել «...ռուսական գա-

---

69 ՍՍՀՄ ՀԿԿԱ, ֆ. 540, ց. 1, գ. 992, թ. 1—26։

70 ՍՍՀՄ ԿԳԱ, ֆ. 1276, ց. 19, գ. 2, թ. 35։ Ա. Ս. Համբարյան, Հայոց եկեղեցական բռնագրաված գույքի օգտագործումը ցարիզմի կողմից 1903—1905 թթ.։«Տեղեկագիր», 1961 № 10։

զուիթացման նպատակներին»[71]։ Ցարական կառավարությունը, սակայն, հեղափոխական շարժումների և զինված ըդհարումների ազդեցության տակ չկարողացավ իրականացնել իր այդ մտադրությունը։

Եկեղեցական ունեցվածքը զենքի ուժով գրավելուց հետո էլ հարցը չէր սպառվում։ Հայ գյուղացիները հրաժարվում էին նվաճված հողերը մշակել, արհեստավորական և այլ ձեռնարկությունները վարձակալել, փչացնում կամ թաքցնում էին հավաքված բերքը։ Այդ էր պատճառը, որ ցարական կառավարությունը միայն 1904 թ. գրաված հայ վանքապատկան հողերից 111.290 ռուբլով պակաս եկամուտ ստացավ։

Հակացարական ցույցերի ելած հայերը 1903—1905 թթ. եկեղեցական գույքը բռնագրավելու, հարկերն ու տուրքերը գանձելու ժամանակ, ցարական պաշտոնյաների հետ զինված ընդհարումների ընթացքում, իրենց զոհեր չտվեցին։ Նրանք միաժամանակ դատաստան տեսան իշխանության բազմաթիվ ներկայացուցիչների կամ այն վախկոտ հոգևորականների հետ, որոնք հաճոյանալով պաշտոնյաներին, հոժարակամ տրամադրում էին եկեղեցական ունեցվածքը։

Դաշնակցական և հնչակյան կոմիտեները դիմեցին տեռորիստական տակտիկայի։ 1903 թ. հոկտեմբերի 14-ին հնչակյան ահաբեկիչները Գոլիցինի դեմ անհաջող մահափորձ կատարեցին։ Լինելով Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր պետ և կովկասյան զինվորական օկրուգի հրամանատար (1897—1904), նա խիստ դաժան, ռեակցիոն քաղաքականություն էր վարում։ Ահաբեկման ենթարկվեցին նաև Ելիսավետպոլի փոխնահանգապետ Անդրեևը, Սուրմալուի գավառապետ Բոգուսլավսկին, սահմանային պահակախմբի գլխավոր Բիկովը, հարկային տեսուչ Շշերբակովը, Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն, Կարսի ժանդարմական վարչության թարգմանիչ Վասիլի Դրոզդովը և տասնյակ ուրիշներ։ Հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիան դատապարտելով հայ նացիոնալիստների անհատական ահաբեկման տակտիկան, աշխատավորներին պարզաբանում էր, որ ինքնակալության գահավիժման համար հարկավոր է ժողովրդական ապստամբություն, դասակարգային կռիվ։ «Գոլիցինները և նրա նմանները կանհետանան և ինչպես ծուխ կցրվեն միայն ինքնակալության անկմամբ»[72],— ասված է ՌՍԴԲԿ Կովկասյան մեութենական կոմիտեի «Գազանը վիրավորված է» կոչում։

Հայ ժողովրդի ծավալած հակացարական մասսայական շարժումը դասակարգային խոր արմատներ ուներ։ Դա ցարիզմի ռեակցիոն քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի դժգոհության պոռթկումն էր։ Այն իր բովանդակությամբ, իր բնույթով ազգային-ազատագրական շարժում էր ընդդեմ ցարիզմի քաղաքականության։ Համաժողովրդական այդ ելույթը կառավարության դեմ խոշոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի հեղափոխական պայքարի հետագա ծավալման ու խորացման գործում։

4. ԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

ՌՍԴԲԿ II համագումարը, որ տեղի ունեցավ 1903 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, սկզբում Բրյուսելում, ապա Լոնդոնում, կարևորագույն ուղենիշ

71 Նույն տեղում, թ. 51։

72 «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թռուցիկներ (1902—1921)» ժողովածու, էջ 62—65։